

I RØGEN FRA KREMATORIERNE

Danske tysklandsarbejdere i Auschwitz 1943-45

Af Olaf Erichsen, Marius Hansen
og Therkel Stræde

**Op imod 150 danskere arbejdede i perioden 1943-45 på IG Farbens projekt Bunawerke i Auschwitz – i hjertet af folke-
drabet på Europas jøder. Hvorfor behøvede den tyske industri-
gigant arbejdskraft fra Danmark? Og hvorfor blev tysklands-
arbejderne ved med at rejse derover? Hvad var deres motiver,
hvad oplevede de, og hvordan var deres kontakt med de KZ-
fanger, som arbejdede – og døde – på byggepladsen?**

Det sovjetiske artilleris buldren nær Generalguvernementets hovedstad Krakow, 40 km østpå, gjorde det tydeligt for enhver der befandt sig i og omkring koncentrationslejren Auschwitz i midten af januar 1945 at fronten snart ville nå det enorme lejrkompleks. Krakow blev befriet den 19. januar, men få dage forinden havde SS-ledelsen i Auschwitz besluttet, at de tre hovedlejre Auschwitz I, Birkenau (II) og Monowitz (III) samt udelejrene omkring dem skulle rømmes, og de mere end 50.000 kz-fanger evakueres vestpå i retning af andre koncentrationslejre i Tyskland, Tjekkiet og Østrig. Det skete dels ved jernbanetransporter under dødbringende omstændigheder, ofte i åbne godsvogne i frost, sne og slud, dels ved fodmarcher, som udviklede sig til de rene døds-marcher, der kunne vare i flere uger. Et sted mellem 12.000 og 20.000 af de udsultede og udmattede fanger mistede livet på disse evakuerings-transporter. Mange blev skudt i vejkanterne af vagt-

personalet, fordi de var for afkræftede til at følge med marchkolonnerne.¹

Da dødsmarscherne begyndte at slæbe sig ud fra lejrene i Auschwitz, befandt der sig endnu 13 danske civilarbejdere på kemikoncernen IG Farbens enorme byggeplads Bunawerke i Monowitz, hvor omkring 10.000 kz-fanger arbejdede. Som nogle af de sidste fik de danske håndværkere den 21. januar besked om, at de skulle evakueres. De måtte derfor flygte over hals og hoved vestpå for at undgå at ende midt den sovjetiske vinteroffensiv, som få dage senere, den 27. januar befriede Auschwitz.² Evakueringen kom så pludseligt for danskerne, at flere af dem kom af sted fra deres tidligere arbejdsplads uden pas, og i ugerne efter henvendte flere af dem sig på det danske generalkonsulat i Hamborg for at få udstedt nye pas. En 49-årig metalarbejder fra København lå syg og kunne ikke forlade civilarbejderlejren i Monowitz på egen hånd, så han blev evakueret ved den tyske værnemagts foranstaltning.³

Danskere i Auschwitz

Der er i årenes løb skrevet en del om de danske arbejdere, som under den tyske besættelse tog arbejde i Tyskland og de tyskbesatte områder.⁴ Men at danske tysklandsarbejdere tog ned og arbejdede i selve hjertet af folkedrabets på Europas jøder klods op ad dødsfabrikkerne, har ikke været fremme før. Vi kom på sporet i forbindelse med et feltarbejde, som en gruppe historiestuderende fra Syddansk Universitet i Odense i maj 2014 gennemførte i arkivet i Statsmuseet Auschwitz-Birkenau i Oswięcim, Polen, under ledelse af museets forskningschef Piotr Setkiewicz og lektor Therkel Stræde fra SDU.

Af arkiverne fra koncentrationslejren og IG Farbens fabrik er størstedelen blevet brændt, kort før lejren blev evakueret i januar 1945, men her og der har kortere eller længere, mere eller mindre hullede dokumentserier overlevet. De gør det muligt at tegne et sigende, om end ufuldstændigt billede af væsentlige aspekter af Auschwitz-lejrkompleksets historie. Feltarbejdets fokus var at finde spor af skandinaver: fanger med norsk, dansk, svensk og finsk baggrund, hvor de norske jøder, deporteret i vinteren 1942/43, var de mest talrige; SS-mænd fra de nordiske lande; og altså civile arbejdere, der i kortere eller længere tid arbejdede indenfor SS' såkaldte *Interessengebiet Auschwitz*, et 40 km² stort område, der rummede de tre store koncentrationslejre Auschwitz I, Birkenau (II) og Monowitz (III) samt et antal "udelejre", altså filialer oprettet i forbindelse med en række private og SS-ejede firmaer, som

slog sig ned i området, ikke mindst på grund af de tilsyneladende ubegrænsede ressourcer af KZ-arbejdsslaver.

En længere ubrudt serie af ugerapporter fra IG Farben i Monowitz røber, at danske tysklandsarbejdere var beskæftiget ved bygningen af Buna-værket, og det drejer sig ikke kun om nogle få enkelttilfælde, men op imod 150 mand i alt.

Det er disse danske arbejdere, vi skal se på i det følgende: Hvor kom de fra, hvem var de, og hvad var konjunkturerne i deres beskæftigelse i den øvreschlesiske by, der under nazistisk herredømme udviklede sig til et industricentrum? Udover dokumenter fra Statsmuseet Auschwitz-Birkenau benytter vi materiale fra det danske Statens Udvandringskontor, især de komplet overleverede afrejselister for danske arbejdere til Tyskland, samt materiale fra retsopgøret efter besættelsen.

Ingen dansker har os bekendt nogen sinde skrevet eller fortalt om sine oplevelser som tysklandsarbejder i Auschwitz, så for at danne os et billede af de danske arbejders hverdag trækker vi udover forskningslitteraturen på erindringer fra tidligere KZ-fanger, nemlig Primo Levi, der blev deporteret til Auschwitz fra Italien og er det absolut kendteste øjenvidne til forholdene på IG Farbens byggeplads i Monowitz, de to nordmænd Herman Sachnowitz og Julius Paltiel, som opholdt sig i lejren fra henholdsvis november 1942 og marts 1943, og Tibor Wohl, der kom til Auschwitz fra Theresienstadt allerede i 1942 og ligesom de to norske jøder arbejdede i Monowitz i hele den periode, hvor der var danske arbejdere dér.⁵ Det var nærmest ufattelige forbrydelser, disse skarpe og velformulerede iagttagere var vidner til på arbejdspladsen og i den tilhørende KZ-lejr, så slutteligt vil vi diskutere, hvad danskerne hørte og så af forbrydelser, som foregik i det, der over måneder eller år var deres lokale arbejdsmiljø: så de de udhungrede fanger, som i tusindvis befolkede byggepladsens arbejdskolonner og dagligt fik tæv, men næsten intet at spise? Var danskerne sågar selv med til at kommandere rundt med slavearbejderne? Hørte de om massebordet på jøderne og den til tider helt ekstreme vold, SS-mændene på daglig basis udsatte fangerne for? Så de fra stedet i Monowitz, hvor de arbejdede og boede, den sorte røg fra krematorierne nede i Birkenau et par kilometer borte? Mærkede de stanken og spurgte sig, hvad den egentlig kom af?

En vis baggrund er nødvendig for at forstå, hvorfor IG Farben – der ikke var noget specielt nazistisk foretagende – besluttede sig for at etablere en kolossal kemisk fabrik klods op ad den største nazistiske koncentrationslejr af alle, og hvilke problemer, man havde at slås med i projektet; for mangel på kvalificeret arbejdskraft skulle vise sig at være

et af de store, og det er her, arbejderhervring i andre lande som Danmark kommer ind i billedet. Vi beskriver altså først IG Farbens og Bunawerke Monowitz' historie i grove træk, og ser så på danskernes plads, for så vidt den kan følges i firmaets ugerapporter. Derefter gør vi rede for de betingelser, danskerne blev hvervet under, og præsenterer det firma, der bragte dem til Auschwitz. En socialstatistisk analyse af de danske auschwitzarbejdere lægger op til overvejelser om, hvor godt de mon befandt sig dernede. Og slutteligt stiller vi altså spørgsmålet, hvad danskerne vidste om forbrydelserne, og hvordan de stillede sig til den viden.

Kemikoncernen IG Farben (1925-1945)

Interessen-Gemeinschaft Farbenindustrie Aktien-Gesellschaft, i daglig tale IG Farben AG eller blot IG Farben, blev grundlagt i 1925 som en sammenslutning af de seks største kemiske virksomheder og en række mindre firmaer i Tyskland og var en virksomhed med mere 150.000 ansatte. Firmaet blev ved grundlæggelsen den største europæiske virksomhed, på verdensplan kun overgået af tre amerikanske virksomheder.⁶

Forud for den nazistiske magtovertagelse i 1933 var IG Farbens ledelse uimponerede af nazisternes rå og kulturløse facon og den antikapitalistiske retorik der var rettet mod den form for "organiseret kapitalisme" som koncernen stod for og anklagen om at være "agent for den jødiske internationale finansverden."⁷ I bestyrelsesformand for IG Farben, Carl Duisbergs erindringer fra 1933 blev Adolf Hitler eller NSDAP end ikke nævnt med et ord,⁸ men et par år senere, i 1936, da der efter optagelsesstoppet i NSDAP igen blev fri adgang til at melde sig ind i partiet, faldt de ledende medarbejdere nærmest over hinanden for at melde sig under hagekorsfanerne.

Den nye politiske realitet i Tyskland i 1933 blev en udpræget fordel for IG Farben. Regimets satsning på en produktion af kunststoffer og andre erstatningsstoffer, produceret af tyske sten- og brunkul sammenholdt med en forøgelse af importtolden på olieprodukter blev modtaget særdeles positivt af IG Farbens ledelse.⁹

Staten og IG Farben var gensidigt afhængige, men selvom IG Farben ikke ønskede nazistisk indblanding i interne ledelsesforhold, heller ikke hvad beskæftigelsen af jødiske ansatte angik, måtte koncernen i 1935 vælge mellem at spille med i nazisternes spil eller risikere en statsovertagelse over tid. Den valgte medspillerens rolle. Da IG Farben ikke længere kunne beskytte sine jødiske medarbejdere gik den over til at

hjælpe dem til at emigrere, men en del jødiske kernemedarbejdere blev tilbageholdt i Tyskland og omkom senere i udryddelseslejrene. Dermed var koncernen sidst i 1930'erne reelt set "ariseret" og ensrettet efter nazistisk model.

IG Farben og det nazistiske regime havde sammenfaldende interesser. IG Farben ønskede med basis i kul – et af de få råstoffer, som Tyskland havde rigeligt af – at udvikle produkter, der kunne bruges i et moderne samfund: flydende brændstof til biler og fly, kunstgummi, syntetiske fibre til beklædning og endnu mere kunstgødning til landbruget, end hvad man allerede producerede. Kullets muligheder syntes uendelige. Den fremtid, som IG Farbens direktør Carl Bosch så for IG Farben, passede med Hitlers ideologi, så det var ikke underligt, at IG Farben lod sig spænde for det nazistiske projekt og ved udgangen af 1930'erne var 100 % inkorporeret i Hitlers "nye Tyskland".

IG Auschwitz

I september 1939 overfaldt Tyskland Polen og annekterede landets vestlige dele, herunder Øvreschlesien med en række vigtige industri- og minebyer. Få måneder efter gav Økonomiministeriet IG Farben besked på at øge produktionen af kunstgummi. Koncernen havde tre anlæg, som allerede producerede i Ludwigshafen, Schkopau og Hüls. Nu skulle der bygges endnu et nær rigets østlige grænse.¹ Det blev indledningen til det projekt, som efterkrigstiden især husker IG Farben for, nemlig Buna- og Buna-Auschwitz, rejst på bar mark nær den lille øvreschlesiske by, som på tysk hed Auschwitz, på polsk Oświęcim og på jiddish, som to tredjedele af de godt 11.000 indbyggere talte, Oshpitsin.¹

Regimet havde længe ønsket, at der blev bygget endnu en fabrik for kunstgummi, men IG Farben tøvede, for ledelsen regnede med en hurtig sejr til Tyskland: Når freden igen gjorde det muligt for Tyskland at købe naturgummi på verdensmarkedet, ville der ikke være marked for erstatningsproduktet. Først da det i løbet af september 1940 blev klart, at de massive tyske luftangreb på England ikke bragte Storbritannien i knæ, og en længere krig begyndte at aftegne sig, besluttede IG Farben at investere i fabriksbyggeriet. Men der havde firmaet dog allerede længe været på jagt efter kulforekomster i Øvreschlesien, og Heinrich Bütefisch som bestyrelsens repræsentant på besigtigelse på Auschwitz-egnen allerede i sommeren 1940.¹²

Meget kildemateriale vedrørende Buna-projektet gik tabt inden afslutningen af 2. Verdenskrig, men der er enighed om, at det havde tre

hovedpersoner: IG Farbens bestyrelsesformand Carl Krauch, Fritz ter Meer, der var leder af *Technischer Ausschuss der IG*, som var “bestyrelsens bestyrelse”, og ikke mindst Otto Ambros (1901-1990), som var leder af kunstgummifabrikken i Ludwigshafen. Alle tre blev senere dømt som krigsforbrydere ved IG Farben-processen i Nürnberg i 1948.¹³

Førudsætningerne for projektet var adgang til vand, kul, kalk og arbejdskraft, og arealet, fabrikken skulle bygges på, som lå ret lavt ved det sted, hvor floderne Wista og Soła løber sammen, skulle sikres imod oversvømmelse. I Øvreschlesien var råstofferne tilstede, men de øvrige betingelser var det så som så med. Den 15.-18. december 1940 var Ambros på besigtigelse i Schlesien, men besøgte ikke Auschwitz, da han havde et andet sted i kikkerten.¹⁴ Den 10. december havde IG-repræsentanter mødtes med en repræsentant fra *Mineralölbau-Gesellschaft* i Katowice og erfaret, at dette firma havde udarbejdet et projekt for *Deutsche Hydrierwerke – Schlesien Benzin* til opførelse ved Auschwitz.¹⁵ To uger senere bad Ambros Auschwitz’ borgmester om en række oplysninger om byen og fik til svar, at alt vedrørende et nyt værk skulle gå gennem de regionale myndigheder i Katowice.¹⁶ Den 10. januar 1941 fik Ambros en kopi af *Mineralölgesellschafts* projekt, og kort efter drøftede han samarbejde med *Schlesien Benzin* om projektet med dette firmas direktør og fik udleveret alle projektets bilag, heriblandt rapporter om infrastrukturen ved Auschwitz og områdets sikring mod oversvømmelse. De mange informationer overbeviste Ambros og IG Farben-ledelsen om, at Auschwitz var stedet. Derefter blev *Schlesien Benzin* skubbet ud af projektet, så at IG Farben ultimo januar 1941 stod som eneste investor.¹⁷

Tager man de tiltaltes udsagn i IG Farben-processen for pålydende, præsterede IG Farben kunststykket at finde en placering og projektere et kemisk værk til ½ milliard Reichsmark på mindre end en måned. Troværdigheden af de anklagedes udsagn er ikke høj, da de op til Nürnberg-retssagen alle sad interneret på samme sted og havde rig lejlighed til at afstemme deres udsagn med hinanden.¹⁸ Men forløbet understregede den store magt og indflydelse koncernen besad når den kunne overtage et grydeklart projekt, hvor alle de opstillede betingelser var til stede: let adgang til råstoffer, god infrastruktur og ikke mindst arbejdskraft i form af jøder, polakker og KZ-fanger. Det er dog mere sandsynligt at IG Farben allerede tidligere – i sommeren 1940 – var begyndt at forberede projektet, blandt andet med ledende IG Farben-funktionærs rundrejser på Auschwitzegnen. Det drøftedes på det første byggemøde, at SS skulle stille slavearbejdskraft til rådighed. Som modydelse

skulle IG Farben være behjælpelig med at skaffe de forsyninger af rationerede materialer, eksempelvis cement, jern og pigtråd, som var så vigtige for udbygningen af KZ-lejr anlæggene i Auschwitz – og, som vi ved fra Auschwitz-kommandanten Rudolf Höss, var svære at skaffe ad legal vej.¹⁹

I foråret og sommeren 1941 påbegyndtes opførelsen af det nye kemiske værk, og bygge- og anlægsarbejderne fortsatte, indtil området blev befriet af sovjetiske styrker i januar 1945, uden at der nogensinde kom gang i kunstgummiproduktionen. Udover tyske arbejdere, der af egen drift eller efter pålæg fra *Arbeitsamt* (de statslige arbejdsformidlingskontorer) søgte til den store byggeplads, samt lokale polske arbejdere bidrog Auschwitz med KZ-fanger. Den første gruppe blev sat i arbejde i Monowitz i april 1941, og frem til årets udgang steg fangernes tal til cirka 1.000. Sidst i 1942 var det oppe på 3.800. I efteråret 1943 steg det yderligere til cirka 7.000, og i sommeren 1944 nåede KZ Monowitz op på cirka 11.000 fanger – omtrent det tal, man havde forudset under planlægningen.²⁰ Det var dog langt fra nok til at mætte det

KZ fanger fra Auschwitz tømmer togvogne for deres indhold af cement til I.G. Farben fabrikken i Auschwitz-Monowitz. Fotografiet blev brugt som bevismateriale ved I.G.Farbens retssag under Nürnbergprocessen. (Kilde: United State Holocaust Memorial Museum, <http://collections.ushmm.org>)

enorme projekts hunger efter arbejdskraft, så et stort antal underleverandører stillede også med deres arbejdere, arbejdsformænd og mestre for at medvirke ved byggeriet i 1942 og 1943. Disse firmaer og arbejdere blev hentet i regionen omkring Auschwitz, men også fra hele Tyskland, Italien og lande, som tyskerne havde angrebet og besat.

Fra Danmark til Auschwitz

I Statsmuseet Auschwitz-Birkenaus arkiv findes som nævnt en længere serie ugerapporter, udarbejdet af ledelsen af Bunawerke til IG Farbens direktion. Ifølge disse rapporter var danske civilarbejdere tilknyttet IG Farbens byggeplads ved Auschwitz fra september 1943 og frem til det samlede lejrkompleks' rømning i januar 1945.

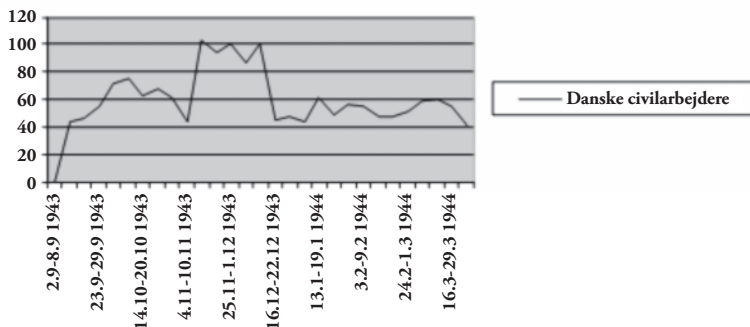
Af IG Farbens ugerapporter, som dækker perioden frem til april 1944, fremgår det blandt andet, hvor mange senge de danske civilarbejdere optog, og hvor i det enorme landskab af baraklejr, der omgav Bunawerke, de var indkvarteret. De første 43 danske civilarbejdere i Auschwitz ankom den 9. september 1943.²¹ I perioden indtil den 19. april 1944 opgør IG Farben, at der løbende var mellem 41 og 103 danske civilarbejdere ansat på Bunawerke. Tallet toppede i ugen 11.-17. november 1943 med hele 103 danskere, og var lavest (41) i den sidst bevarede rapport, der dækker perioden 30. marts til 19. april 1944. Det gennemsnitlige antal danske civilarbejdere, der opholdt sig i Auschwitz i den næsten otte måneder lange periode, var 62.

Flertallet af danskerne opholdt sin ifølge det angivne i baraklejr IV, kendt som *Pulverturm* (krudttårnet), der var den af IG Farbens ni opførte baraklejr, som lå tættest på KZ-lejren Monowitz, der befandt sig blot 500 meter nede af samme vej. I Baraklejr IV boede der i perioden september-november 1943 mellem 42 og 60 danskere, i november-december mellem 54 og 57 og fra januar-april 1944 mellem 37 og 57.²² Danskerne udgjorde således kun et par promille af Bunawerkes samlede arbejdsstyrke, men mellem en og to procent af de udenlandske civile arbejdere. Danskernes antal må anses for overraskende højt i betragtning af Danmarks beskedne indbyggertal og af, at Auschwitz set fra Danmark lå i det allerfjerneste hjørne af Det tyske Rige. Ellers fandt tysklandsarbejdernes store flertal beskæftigelse i Nordvesttyskland og Berlin, tæt på hjemlandet.²³

Det var et dansk entreprenørfirma, det københavnske el-installationsfirma Dahl-Jensen, der sendte danske civilarbejdere til Auschwitz. Det er i Statens Udvandringskontors arkiv lykkedes at identificere i alt

Danske Civilarbejdere²⁴

104 af de danskere, der i perioden april 1943 til januar 1945 fandt arbejde hos firmaet af en eller flere omgange, dels i Auschwitz, og dels i Hamborg og på det kemiske værk *Sudetenländische Treibstoffwerke AG*, der hørte under *Hermann Göring Werke* og lå i byen Brüx (tjekkisk Most) i det tyske Protektorat Böhmen und Mähren. Tre af de 104 var yngre kvinder, resten unge og midaldrende mænd.

Dahl-Jensen havde allerede i maj 1942 påbegyndt et samarbejde med det tyske elektroinstallationsfirma Albert Ripakewitz GmbH fra Hamborg, og Handelsministeriet hhv. Udenrigsministeriet havde godkendt, at Dahl-Jensen kunne hjemføre en del af fortjenesten ved sine tyske entrepriser via den dansk-tyske clearing. Der var tale om udførelse af installationsarbejder på hospitaler, i luftbeskyttelsesbunkers og i boliger i Hamborg, og Ripakewitz har været glad for at få et tilskud af danske faglærte arbejdere, eftersom manglen på tyske elektrikere var stor.

Efter et års tid blev Dahl-Jensens tilladelse udvidet til også at gælde arbejde for Ripakewitz på *Sudetenländische Treibstoffwerke AG*, der var under opførelse i Brüx. I denne by opbyggede statskoncernen *Hermann Göring Werke* en fabrik for syntetisk benzin på grundlag af de kul, som blev udvundet af mineselskabet *Sudetenländische Bergbau-AG*, som HGW havde overtaget, da tyskerne besatte området. Det var altså et produktionsanlæg af samme slags som det, IG Farben opførte i Monowitz, danskerne var med til at rigge til i Brüx.²⁵

Kontrakten mellem Dahl-Jensen/Ripakewitz og IG Farben blev automatisk fornyet hvert halve år, og hvert halve år kontaktede Dahl-Jen-

sen derfor Udenrigsministeriet, der efter samråd med Handelsministeriet godkendte det fortsatte økonomiske samarbejde.²⁶ Senere i 1943 blev Dahl-Jensens tilladelse også udvidet til arbejde på Bunawerke i Auschwitz.²⁷ Hans Bertelsen – chefen for det særlige Arbejderkontor, som var blevet oprettet ved generalkonsulatet i Hamborg for at tage sig af de danske tysklandsarbejderes forhold og klager²⁸ – skrev den 20. maj 1943 til Statens Udvandringskontor, at Jens Helmuth Dahl-Jensen skriftligt havde forklaret, at kontrakten med Ripakewitz omfattede “arbejder for indtil 260.000 RM med indsats af indtil 70 arbejdere,” og at “der er i øjeblikket beskæftiget omkring 50 mand i Brüx”.²⁹ Det var først med indgåelsen af en ny kontrakt i sensommeren 1943, at Dahl-Jensen/Ripakewitz flyttede folkene fra Brüx til Auschwitz. Danskerne kom til Bunawerke som frivillige civilarbejdere, der i det væsentlige skulle ligestilles med de tyske arbejdere.³⁰

Det centrale tyske arbejdsformidlingskontor i Danmark, *Deutsche Arbeitsvermittlungsstelle*, udfærdigede fra sommeren 1940 til befrielsen systematisk og løbende lister over alle danske arbejdere, som afrejste til arbejdspladser i Tyskland. Af afrejselisterne fremgår det, at i alt 104 danske civilarbejdere afrejste til arbejde på Dahl-Jensens/Ripakewitz’ arbejdspladser i Brüx hhv. Auschwitz, men der figurerer i alt 313 danskere på afrejselisterne til disse destinationer, hvoraf dog over 200 af disse er overstreget med rødt. En del af navnene er gengangere, der aldrig kom af sted, eller først afrejste anden eller tredje gang eller senere. En gennemgang af transportlister til andre arbejdspladser i Tyskland vidner om, at det var helt normalt, at en pænt stor del af de arbejdere, der havde skrevet kontrakt om arbejde i Tyskland, ikke kom af sted. Udover besættelsestidens transportvanskeligheder kunne der være mange forskellige personlige årsager til, at man ikke rejste alligevel.

Sammenholder man tallene fra IG Farbens interne rapporter fra Auschwitz i perioden september 1943 til og med marts 1944 med listerne fra Statens Udvandringskontors arkiv, hvoraf det fremgår, at beskæftigelsen af danskere fortsatte helt til den bitre ende i januar 1945, er et forsigtigt skøn, at op imod 150 danskere under krigen fik arbejde på Bunawerke i Auschwitz. Den fordobling af antallet af danske civilarbejdere i Monowitz i begyndelsen af november 1943, som kan ses af koncernens rapporter, har baggrund i, at der på det tidspunkt både kom nye danskere fra København og folk, som Dahl-Jensen indtil da havde beskæftiget på byggepladsen i Brüx. Det efterfølgende fald ultimo december skyldtes et fænomen, der var almindeligt blandt tysklandsarbejderne, nemlig at en del blev og arbejdede nogen tid udover den

fastsatte kontrakttid for så at rejse hjem op til højtiderne sammen med de arbejdskammerater, der skulle på ferieorlov.³¹

Værnemageren

Under besættelsen blev der oprettet en mængde firmaer af lykkejægere, som ønskede at udnytte de nye muligheder for at tjene penge på arbejde for værnemagten rundt om i Danmark, i Tyskland og de tyskbesatte områder. Da tyskerne besatte Danmark, var elektroinstallationsfirmaet Dahl-Jensen dog allerede en veletableret københavnsk virksomhed. Den havde i 1920erne 5-6 medarbejdere og kontor og værksted på Trianglen på Østerbro, og i begyndelsen af 1930erne udvidedes med en filial på Nørrebrogade. Manden bag firmaet, elektriker Jens Helmuth Dahl Jensen meldte sig ind i DNSAP i 1938 og så i den tyske besættelsesmagt en chance for at øge aktiviteten og tjene flere penge. Han figurerer i Bovrup-kartoteket med adressen Lemckesvej 5 i Hellerup og indmeldelsesdato 4. juli 1938.³² I krigens første år påberåbte han sig gerne sit medlemskab af partiet og henviste, når han skulle indlede forhandlinger, ofte til stabsleder C.C. Fischer, der blandt andre poster i de danske nazisters politiske infrastruktur fungerede som kasserer i "Erhvervsrådet for dansk-tysk Samhandel". Efter den 29. august 1943, da krigens konjunkturer også i Danmark var vendt, besluttede Dahl Jensen sig for at udmelde sig af DNSAP, hvilket skete i oktober 1943.

Dahl Jensen var en driftig forretningsmand under besættelsen, og han blev, som det var tilfældet for omkring 22.000 danskere, interneret som landssviger i befrielsesdagene. Han sad interneret i en måned fra den 10. maj til den 9. juli 1945, derefter varetægtsfængslet frem til den 22. oktober 1945, hvor han blev løsladt. Han blev anklaget for værnemageri, men hans sag kom først for Københavns Byret i december 1949. Medanklagede var hans medarbejder Georg F.L. og kompagnonen Janus V.N.. Sammen med sidstnævnte havde Dahl Jensen oprettet firmaet *Betonco*, der udførte entreprenørarbejde for tyskerne på den jyske vestkyst og nær Holstebro.³³ I Rigsadvokatens anklageskrift stod Dahl Jensen tiltalt for to punkter. Det første anklagepunkt drejede sig om flere forhold i Danmark, blandt andet støbning af bunkers ved Esbjerg, udgravning af pansergrave ved Holstebro og udførelse af elektroinstallationer på tyske tjenestesteder i København som Dagmarhus, Shellhuset og Vesterport tillige med hans samarbejde med Albert Ripakewitz GmbH fra 1942-1945 i Hamborg, Brück og Auschwitz. Det andet anklagepunkt imod ham var, at han uden tilladelse havde været

i besiddelse af en pistol, som han den 9. marts 1945 sårede en frihedskæmper med, da denne forsøgte at konfiskere våbnet.³⁴

Dahl Jensen erkendte sig skyldig i anklagepunktet omkring pistolen, men det viste sig i Københavns Byret, at det var under noget klodsede omstændigheder, at pistolen den pågældende eftermiddag var forsøgt vristet ud af hans hænder, så noget forsæt om at såre endsig dræbe modstandsmanden kunne ikke bevises. Dahl Jensen blev tillige kendt skyldig efter lov nr. 406 af 28. august 1945 § 2 ved på utilbørlig måde at have samarbejdet med besættelsesmagten i erhvervsmæssigt henseende ved de to forhold, der gjaldt de entreprenørarbejder for tyskerne, han havde stået for ved Esbjerg og Holstebro. Udførelsen af elektroinstallationerne på de tyske tjenestesteder i København og samarbejdet med Ripakewitz i Tyskland fandt retten det betænkeligt at betegne som strafbare efter loven, da “den af tiltalte udøvede virksomhed, der efter det oplyste i det hele må antages gennemført i forståelse med elektroinstallatørforeningen og det danske Udenrigsministerium og efter forud indhentet godkendelse af hvert enkelt arbejde fra de hertil kompetente danske myndigheder”.³⁵ Retten fandt derfor, at Dahl Jensen burde straffes med fængsel i 60 dage, der ansås udstået ved varetægtsarresten, og tab af almene rettigheder i en periode af fem år. Derudover skulle han betale en nettofortjeneste på 62.930,50 kr., som var oppebåret ulovligt i forbindelse med værnemagtsarbejderne i Jylland, til staten. I 1951 generhvervede Dahl Jensen sine rettigheder. Der er ikke noget i sagen, der tyder på, at retten gjorde sig klart, at Auschwitz, hvor Dahl Jensen over flere år havde beskæftiget sine folk, var et af de mest uhyggelige centre for forbrydelser imod menneskeheden, endsig gjorde dette gældende i sagen.

De danske civilarbejdere

At rejse fra København til Auschwitz varede et par dage. De, som tog direkte fra Brüx til Auschwitz, var væsentligt kortere tid undervejs. Fra banegården i Auschwitz blev de danske arbejdere kørt i bil de få kilometer ud til Monowitz, hvor de skulle arbejde ved IG Farbens fire kvadratkilometer store kemikompleks, især med installation af belysning, maskineri og rørsystemer. Op og ned ad Bunawerke havde firmaet opført otte store baraklejre foruden KZ-lejren Monowitz og et lærlingehjem til indkvartering af tyske arbejdere, frivillige civilarbejdere og forskellige kategorier af tvangsarbejdere.³⁶ Arbejderne havde meget forskellige arbejds- og eksistensvilkår alt afhængig af, om de var KZ-fanger,

udskrevne tvangsarbejdere eller som danskerne inviterede frivillige civilarbejdere.

Fabriksbyggeriet beskæftigede i begyndelsen af 1942 10.000 arbejdere, tidligt i 1943 ca. 16.000 og på sit højeste ved årsskiftet 1943/44 næsten 28.000 arbejdere. Af disse var 18.000-20.000 civile arbejdere primært fra Polen og Tyskland. Der var også lidt mere end 1000 *Ostarbeiter*, primært fra Ukraine. Ifølge IG Farbens ugerapporter fra efteråret 1943 og foråret 1944 kom 6.000-6.700 civile arbejdere fra diverse europæiske lange: Frankrig, Italien, Kroatien, Tjekkiet, Belgien, Holland, Spanien, Slovakiet, Litauen og altså Danmark. Der var endda en mindre gruppe arabere fra franske kolonier i Nordafrika.³⁷ Dertil var der et kontingent på 600-1200 britiske krigsfanger, samt efter Italiens kapitulation i september 1943 et større antal italienske krigsfanger, såkaldte militærinternerede.³⁸ Krigsfangerne stod under den tyske værnemagts jurisdiktion og var indsat i det krigsvigtige bygge- og anlægsarbejde i strid med Genevekonventionen. De var indkvarteret i den mindre baraklejr VIII, *Karpfenteich* 500 meter sydvest for Bunawerke. Endelig var der i det anførte tidsrum ca. 6.000 fanger fra IG Farbens KZ-lejr Monowitz.³⁹

KZ-lejren Monowitz lå for enden af den 3 km lange hovedvej, der løb langs med Bunawerkes sydlige langside. Den var beliggende 500 meter fra baraklejren *Pulverturm*, hvor de danske civile arbejdere boede, og kunne frit overskues fra den lidt højere liggende hovedvej. En af hovedportene til Bunawerke lå netop ved *Pulverturm*. Gennem denne port passerede morgen og aften en stor del af Bunawerkes arbejdere, og her marcherede også KZ-fangerne til og fra arbejdet under skarpeste SS-bevogtning og bestandige mishandlinger fra SS og udvalgte overfanger (Kapoer).

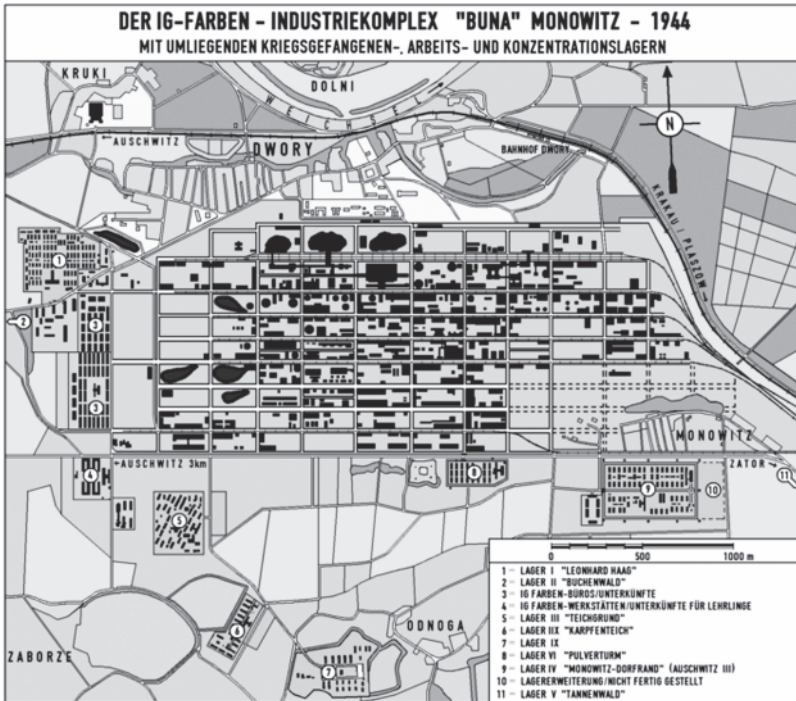
I slutningen af 1942, da Monowitz-lejren stod klar til at servicere Bunawerke, var der plads til 3.500 KZ-fanger, og i sommeren 1944 nåede antallet af KZ-fanger i lejren som nævnt sit højeste med ca. 11.000. Væksten i KZ-fangernes tal skyldtes deportationen af de ungarske jøder, som ankom til Auschwitz i noget nær daglige transporter fra den 29. april til den 2. august 1944,⁴⁰ og den afstedkom en enorm overbelægning, som ødelagde fangernes modstandskraft imod udtæringen.⁴¹ De fleste KZ-fanger i Monowitz var jøder udvalgt til slavearbejde fra de transporter, der kom til rampen i Birkenau, hvorfra det store flertal fra sommeren 1942 og frem blev sendt direkte i gaskamrene. Af de 532 jøder, som var med på den første og største deportationstransport fra Norge den 26. november 1942, blev eksempelvis 346 myrdet med

det samme, og 186 mænd udtaget til slavearbejde; af disse blev omkring 120 i begyndelsen af december sendt til Monowitz. Kun et mindretal overlevede vinteren 1942/43.⁴² Herman Sachnowitz, der kom til Auschwitz med denne transport, beskrev efter krigen, hvordan man i Monowitz plagedes af stanken fra krematorierne i Birkenau:

“Døgnet rundt lå der en konstant og ubehagelig stank over hele Buna-distriktet. Om sommeren steg den op fra det omkringliggende moseland, eller den stammede fra dieselolien, der blev anvendt til mange formål. Men der var også noget andet. Noget sødligt, kvalmende, der kom med luftstrømmen fra nordvest. Den lugt mærkede vi tydeligst, når det blev koldere i vejret, og gråhvidt nedfald dalede gennem luften lettere end fnug. Det var lugten af mennesker [...], der steg op som røg og aske ’gennem skorstenen’, som det hed.”⁴³

Fra efteråret 1943 og frem, hvor danske civilarbejdere arbejdede for IG Farben i Monowitz, ankom der – som det ses af transportlisterne – i gennemsnit en gruppe danskere af varierende størrelse to gange om måneden. Kontraktmæssigt havde de forpligtet sig til at arbejde for Dahl-Jensen/Ripakewitz i en seks måneders periode med to ugers ferieorlov, men af forskellige gode eller mindre gode grunde var det ikke alle civilarbejdere, der ønskede at opfylde kontrakten. Det var et problem i hele Tyskland, at omkring 15 % af de danske tysklandsarbejdere stak af fra deres arbejdspladser i utide, og da det nazistiske regime havde indført en slags stavnsbånd, hvorefter man kun måtte forlade sin arbejdsplads efter at have indhentet tilladelse fra *Arbeitsamt*, bragte deres afvandring dem på kant med tysk lov.⁴⁵

Helt retsløse var danskerne dog ikke: Opstod der et problem imellem en dansk arbejder og dennes tyske firma, kunne Statens Udvaldringskontor eller Arbejderkontoret i Hamborg træde til for at mægle. Statens Udvaldringskontors virksomhed havde dog en dobbelt karakter, idet det dels skulle yde de danske arbejdere i Tyskland og tyskbesatte lande som Norge samt arbejderne familier bistand, dels skulle udøve kontrol med de danske firmaer og arbejdere, som var beskæftiget i Tyskland. Kontrollen handlede især om at begrænse de beløb, arbejderne og firmaerne førte hjem, og på den måde begrænse det tyske træk på clearing-kontoen. Den tyske gæld på den dansk-tyske clearing-konto voksede og voksede, og man regnede fra dansk side ikke med, at Tyskland nogensinde ville betale, hvad landet skyldte. Derfor var der sat kvoter for, hvor meget arbejderne kunne hjemsende af opsparat løn,

Oversigtskort over I.G. Farben fabrikskomplekset "Buna", Monowitz fra 1944. Ud over det store fabriksområde ses de forskellige lejre for fabriksarbejdere, krigsfanger og KZ-lejren Auschwitz. I lejr VI (pkt.8) findes "Pulverturm", hvor de danske gæstarbejdere boede. (Kilde: en.wikipedia.org/wiki/File:Buna_Werke.png)

hhv. firmaerne af deres fortjeneste ved entreprenøropgaverne i Tyskland. Kontrollen handlede også om at forhindre, at danskerne i Tyskland udførte mere end højst nødvendigt af de knappe levnedsmidler, tekstiler etc., der var rationeret i Danmark.

Elektrikeren Peter P., der arbejdede på Bunawerke, er en af de arbejdere, der ønskede at blive frigjort fra sit arbejdsforhold i utide. I december 1943 modtog han besked om sin kones død og tog straks orlov for at rejse til København. Han blev af Dahl-Jensen tilbudt at færdiggøre sine kontraktlige forpligtelser i en af firmaets københavnske filialer efter nytåret 1943/44, men da han stadig ønskede at blive løst fra sin arbejdskontrakt, indvilligede Dahl-Jensen heri.⁴⁶ Sagen tjener som et eksempel på, hvad Hans Bertelsen fra Generalkonsulatet i Hamborg i maj 1943 bemærkede i en indberetning til Statens Udvandringskontor om Dahl-Jensen, at man "ingen klager har fra de i virksomheden beskæftigede danske arbejdere."⁴⁷ Senere dukkede der dog sager op, som plettede firmaets ry: Flere af de danske civilarbejdere på Bunawerke blev fængslet, og det blev opdaget, at Dahl-Jensens bogholder Georg L. havde svindlet med seks civilarbejders pengehjemsendelseskonti. Statens Udvandringskontor havde derimod ikke problemer med firma-

ets behandling af sine ansatte, og dette var langt fra nogen selvfølge, for vedrørende hele 63 af 180 danske virksomheder, der havde sit virke i Nazityskland under krigen, indkom der – til dels meget alvorlige – klager over den behandling, medarbejderne blev udsat for.⁴⁸

Dahl-Jensens handel med Ripakewitz gik ud på, at det danske firma hvervede arbejdere i Danmark og sendte dem til Ripakewitz' arbejdspladser i Tyskland. Der var et større antal lignende dansk-tyske partnerskaber under besættelsen, og i mange tilfælde var det danske firmas eneste rolle at fremskaffe danske arbejdere. Indehaverne indkasserede så en hvervepræmie, som kunne være et engangsbeløb eller en procent af de løbende lønudbetalinger, og holdt sig ellers fjernt fra de tyske arbejdspladser. De danske og tyske myndigheder kaldte i daglig tale disse firmaer for "hvide slavehandlere".⁴⁹

I Dahl-Jensens tilfælde synes det danske firma dog at have fungeret i en reel underentreprenørrolle under Ripakewitz, og Hamborg-firmaet fungerede igen som underentreprenør af IG Farben hhv. det konsortium af byggefirmaer, der havde hovedentreprisen i Monowitz. Dahl-Jensens arbejderhvervning skete primært igennem dagspressen, og grundet firmaets geografiske placering var størstedelen af arbejderne ikke overraskende københavnere; kun hver niende kom fra provinsen, primært fra Holbæk-egnen.

De arbejdere, Dahl-Jensen fremskaffede, var særdeles eftertragtede på det tyske arbejdsmarked. Man kom i løbet af 1944 op på, at mere end hver fjerde arbejder i Tyskland var udlænding, og langt de fleste – også fra Danmark – var ufaglærte.⁵⁰ Faglærte var en udpræget mangelvare i Nazityskland, så det har været overordentligt kærkomment, at det var faglærte, Dahl-Jensen var i stand til at bringe til Auschwitz: 30 af de afrejste danskere var metalarbejdere, hele 27 elektrikere, 15 elektrovejersere, 8 rørmontører og 8 metalarbejdersvende. Også aldersmæssigt skilte disse arbejdere sig ud fra de danske tysklandsarbejders generelle profil, hvor de unge og helt unge dominerede.⁵¹ Blandt Dahl-Jensens folk var kun fire ud af ti under 30 år, omtrent halvdelen mellem 30-49 år og den sidste tiendedel over 50 år gamle. Det var altså faglærte folk, og de fleste ganske erfarne.

For over halvdelen – 59 af de 104 undersøgte civilarbejdere – var det første gang, de fandt arbejde i Tyskland under besættelsen. 4 af disse 59 skrev under på en ny seks måneders kontrakt efter allerede at have arbejdet på Bunawerke. De resterende 45 havde erfaring som Tysklandsarbejdere: 20 havde været afsted en enkel gang før kontrakten med Dahl-Jensen om at arbejde i Auschwitz, 7 havde været afsted to gange,

8 tre gange, 6 fire gange og de sidste 4 havde været af sted hele fem gange tidligere. Andelen af gengangere var væsentligt højere for Dahl-Jensens folk, end det var normalt blandt danske tysklandsarbejdere. Af de 45 mere erfarne tysklandsarbejdere forlængede ni deres kontrakter og vendte tilbage til Bunawerke en eller to gange, mens de allierede oftere og oftere fløj bombetogter fra sommeren 1944 over Bunawerke.⁵² Alligevel må de have befundet sig godt i Auschwitz, for fra 1943 herskede der fuld beskæftigelse i Danmark, så det var – i hvert fald for mandlige arbejdere – ikke svært at skaffe sig arbejde indenfor landets grænser.⁵³

Streng kontrol

For danske virksomheder var der gode penge at tjene ved arbejdet i Nazityskland, men under besættelsen indgik Danmark og Tyskland som sagt handelsmæssige aftaler, der skulle sikre en nøje statslig kontrol med det økonomiske samkvem. Fra dansk side tillod man maksimalt de danske firmaer at hjemføre 6 procent af nettooverskuddet ved deres forretninger i Tyskland, og pengehjemsendelsen var betinget af Handelsministeriets forhåndsgodkendelse. Der var også fastsat grænser for, hvor stor en del af lønnen man som civilarbejder syd for grænsen kunne hjemsende til Danmark: Havde man ikke underholdspligt, var beløbet 125 Reichsmark, og havde man, var beløbet det dobbelte. Underholdspligt for en civilarbejder var defineret ved, at man havde "Hustru og/eller Børn under 18 Aar, født indenfor Ægteskab".⁵⁴ Kun hvor det drejede sig om ledende funktionærer, ingeniører eller arkitekter, blev der i sjældne tilfælde dispenseret. Rigsmarkens vekselkurs i forhold til kronen var i 1940 1RM:1,91 kr., senere lidt højere.

Udover pengehjemsendelserne kontrollerede de danske myndigheder, at civilarbejdere på vej til Tyskland kun medtog brugte beklædningsgenstande til eget forbrug, og man skred ind med straf både fra tysk og dansk side, hvis danske arbejdere blev taget i at handle med indholdet af de månedlige standardlevnedsmiddelpakker, som de kunne købe via Statens Udvandringskontor og få tilsendt med posten. Fra dansk side stod sortbørshandlere til at miste retten til fremtidige levnedsmiddelpakker, mens både sælger og køber under tysk lov kunne straffes med fængsel. Det forhindrede dog ikke, at tysklandsarbejderne engagerede sig i både tuskhandler og organiseret sortbørs, til dels i betydeligt omfang.⁵⁵

Rent praktisk foregik lønoverførslen ved, at firmaet Dahl-Jensen/Ri-

pakewitz deponerede civilarbejderens løn i Deutsche Bank i Berlin. Den tyske bank informerede så den danske Nationalbank om dette, hvorefter Nationalbanken overførte beløbet fra clearing-kontoen til Den danske Landmandsbank (i dag Danske Bank), hvor tysklandsarbejderen eller dennes pårørende derefter kunne hæve pengene.

Lønnen afhæng af arbejderens fag og kvalifikationer samt af, hvor meget overtid han arbejdede. Tysklands stærkt patriarkalske kønsordning under, men også før nazismen afspejlede sig i, at lønnen var markant højere for en mandlig arbejder end for en kvindelig, hvortil kom, at lønsatsen for gifte var højere end for ugifte, og at der tillige blev givet et tillæg til lønnen for hvert barn.⁵⁶ Som eksempel tjener her den 41-årige Dines J., der arbejdede som smed ved Bunawerke. Hans gennemsnitlige månedsløn lå inklusiv overtid og et særligt udlandstillæg på RM 447 i alt svarende til cirka 850 kr. for hver af de syv måneder fra midten af august 1943 indtil midten af marts 1944, han arbejdede hos IG Farben. Eftersom han havde underholdspligt, og både august og marts måned talte fuldt med i forhold til at kunne sende penge hjem, sendte han tilsammen RM 2.000 hjem til hustruen ud af de RM 3.126, han tjente under opholdet. Hvor en del tysklandsarbejdere på grund af spil, drikkeri og bordelbesøg havde svært ved at få penge til overs til familierne derhjemme, sendte Dines J. altså, hvad der svarede til op imod en dansk bruttoårlsløn hjem til familien i løbet af kun otte måneders arbejde i Auschwitz.⁵⁷ Alligevel blev han skilt fra konen, da han kom hjem, og dette var muligvis medvirkende til, at han besluttede sig for at tage afsted som tysklandsarbejder igen. Timingen var dog den værste tænkelige, for han ankom til Auschwitz med det sidste hold danske håndværkere den 11. januar 1945 og måtte kun ti dage senere lade sig evakuere i al hast.⁵⁸

Flere af civilarbejderne fra Auschwitz søgte om dispensation fra de rigide pengeoverførselsregler hos Statens Udvandningskontor. En 33-årig elektrosvejer fra Fløng, Carl L. som havde forsøgerforpligtelser overfor sine forældre, der kun havde aldersrente at leve for, og som samtidig havde en studiegæld at betale, fik afslag.⁵⁹ Kaj S., en 30-årig smed fra Holbæk, der i to omgange havde arbejde i Auschwitz, fik også afslag, selvom han havde et barn født uden for ægteskab, skulle giftes ved hjemkomsten og havde endnu et barn på vej.⁶⁰ Også den 24-årige ugifte Elly R. fik afslag. Hun var kontorist for Dahl-Jensen i Auschwitz fra november 1943 til maj 1944 og ønskede at hjemsende RM 250 af sin månedsløn på RM 300 for delvist at dække huslejen på sin lejlighed i København.⁶¹

På den forkerte side af loven

For den 40-årige danske kvinde Esther N., der afrejste fra København til Auschwitz den 16. september 1943, blev fristelsen til at gøre en god handel for stor. Hun blev den 20. oktober 1943 arresteret af Gestapo i Katowice og hensat i en politiarrest i Müslowitz, hvor hun sad i en måned. Hendes familie i Danmark blev urolig, da den ikke hørte fra hende, og kontaktede Statens Udvandringskontor, som via den danske honorærkonsul i Breslau (nu Wrocław i Polen) fik oplyst følgende:

”Gestapo i Katowice har på gentagen forespørgsel meddelt: På sin rejse til Auschwitz har fru N foran en værnemagtsforlægning forsøgt at optage forbindelse med medlemmer af den tyske værnemagt for at afsætte sortbørsvare. Efter afslutningen af de politimæssige efterforskninger blev fru N. den 20.11.1943 tildelt en advarsel og sat på fri fod. Hun er rejst videre til Auschwitz for at optage sit arbejde der.”⁶² Esther N. forlængede ikke sin kontrakt, da de seks måneders kontrakttid var udløbet.

Ligesom smeden Dines J. var den 31-årige finmekaniker Georg M. – ikke at forveksle med Dahl-Jensens bogholder Georg F.L. – rejst til Auschwitz for anden gang den 11. januar 1945. I København havde Georg M. ingen fast adresse. Han boede på skiftende hoteller på Vesterbro og levede en måned ad gangen. Da han med de andre danske håndværkere hovedkulds måtte forlade Bunawerke, var han i pengehød og henvendte sig på vejen hjem på det danske konsulat i Leipzig, hvor han lånte RM 40, som han forpligtede sig til at tilbagebetale via Statens Udvandringskontor senest den 15. februar 1945. Hjemme i København faldt han tilbage i gamle vaner og kunne ikke betale lånet tilbage til udvandringskontoret til tiden, så sagen havnede i Fogedretten i København, hvor der i september 1946 blev lavet en ordning vedrørende afbetaling af lånet. Igen lykkedes det ham ikke at tilbagebetale, og da han i mellemtiden fik en dom i Vestre Landsret på 10 måneders fængsel for bedrageri og underslæb, besluttede Kammeradvokaten i marts 1947 at henlægge sagen, da “inkassation ikke forventes at give noget resultat.”⁶³

For Bunawerke-arbejderen Henry C. gav det problemer med de danske myndigheder, at han for at hjælpe en kammerat med at tilbagebetale et lån havde ladet denne overføre RM 110, svarende til cirka 200 kr. til Danmark via sin konto i Landsmandbanken. Ifølge lov nr. 158 af 29. marts 1943 om erhvervsøkonomiske Foranstaltninger, Vareforsyning m. v. der omhandlede overførsler fra Tyskland, var det ulovligt at overføre penge via tredjemands konti; derfor dømtes Henry C i 1946

En gruppe fanger går fra Buna lejren (Auschwitz III – Monowitz) på vej på tvangsarbejde i I. G. Farben fabrikerne. Bag fangerne ses SS folkenes hovedkvarter og beboelsesbaracker. (1942-44). (Kilde: United State Holocaust Memorial Museum: <http://collections.ushmm.org>)

i Københavns Byret til otte dages hæfte og konfiskation af de 200 kr.⁶⁴

Den grelleste sag stod nævnte Georg F.L. for. Han var uddannet ingeniør og fungerede som Dahl-Jensens bogholder og daglige leder ved Bunawerke i Auschwitz. Georg F.L. blev ansat i firmaet i maj 1943 i Tyskland og i marts 1944 overflyttet til Esbjerg, hvor han blev chef for *Betoncos* anlægsarbejder i Esbjerg og Holstebro. I kraft af sit virke som Dahl-Jensens bogholder syd for grænsen var han ansvarlig for pengeoverførsler for Dahl-Jensens arbejdere i Tyskland og havde adgang til arbejdernes konti og pasnumre. Han overførte via de intetanende Auschwitzarbejders konti næsten 5.000 kr. til sig selv, som efter krigen blev konfiskeret efter dom i Københavns Byret. Georg F.L.s svindelnummer var ikke enestående. Faktisk opgjorde Statens Udvandringskontor i 1945, at der blandt de 180 danske firmaer, der havde aktiviteter i Tyskland under besættelsen, var konstateret underslæb i 27 af dem og i 36 firmaer forsøg på at foretage ulovlig overførsel af fortjeneste ved at benytte arbejdernes pengeoverførselskonti – i nogle tilfælde uden disses vidende, i andre tilfælde med arbejdernes samtykke og sågar mod betaling af et vist “honorar”.⁶⁵

Krig og kærlighed i Auschwitz

Godt 60 % af de 104 danske civilarbejdere, der er undersøgt her, var gift, før de rejste af sted; men det halve års adskillelse fra konen har nok spillet ind i de fem skilsmisser, der er registreret, imens de pågældende opholdt sig i Auschwitz eller umiddelbart efter. Interessant nok var det dog også muligt både for ungarlene og de gifte mænd at finde og dyrke kærligheden på et sted som Auschwitz.

Den danske maskinarbejder Alfred B. var gift i Danmark, men mødte i 1942 en tysk kvinde, Gerda B. som han forelskede sig i. Det skete, mens han arbejdede hos VOMAG, en fabrik for tunge lastbiler og militærkøretøjer i Plauen nær den tysk-tjekkiske grænse.⁶⁶ Da han vendte hjem til Danmark, blev han i december 1942 skilt fra sin danske kone. Gerda skyndte sig til Danmark, og de to blev gift i begyndelsen af 1943, hvorved hun blev dansk statsborger.⁶⁷ Som ægtepar fik de begge civilt arbejde på Bunawerke i Auschwitz i juni 1944, for at de kunne være nærmere på Gerdas familie i Plauen. Alfred blev ansat som maskinarbejder, Gerda som metalarbejder. Da Alfred efter en orlov i Danmark i november 1944 vendte tilbage til Auschwitz, fik han via Statens Udvandringskontor tilladelse til at medbringe Gerdas vintergarderobe. Vintertøjet skulle vise sig at blive særdeles nyttigt, da parret to måneder senere den 21. januar 1945 måtte flygte fra området midt i vinterkulden.⁶⁸

En ung klejnsmed, Villy J. fra København havde på arbejdet på IG Farbens fabrik i Landsberg an der Warthe, en fabrik i det tysk-annexerede Vestpolen, som fremstillede Perlon-fibre, blandt andet til produktion af faldskærme.⁶⁹ Her mødte han i sommeren 1944 en 21-årig ukrainsk kvinde fra Kharkov, som han forelskede sig i. At der herskede forbud i Tyskland mod ægteskab og kønsligt samkvem mellem "germanere", som danskerne henregnedes til, og "slaviske undermennesker",⁷⁰ lod han sig tilsyneladende ikke gå på af, for den 9. november 1944 rejste han sydpå igen for at være nærmere pigen, denne gang til Bunawerke i Auschwitz. På sin 22 års fødselsdag den 17. november 1944 fik han af Udenrigsministeriet tilladelse til at indgå ægteskab med kvinden, som "der efter dansk Ret intet er til Hinder for". Formuleringen lader formode, at Ministeriet godt var klar over, at ægteskabet ville være ulovligt efter tysk ret. Den 6. januar 1945 hørte Villys moder i Danmark fra ham for sidste gang, og to uger senere blev han evakueret fra Auschwitz sammen med de øvrige danske håndværkere. Han nåede velbeholden frem til Hamborg, hvor han efter befrielsen blev registreret som "displaced person" i lighed med tusindvis af tidligere fremmed- og tvangs-

arbejdere, befriede KZ-fanger og kollaboratører fra de østeuropæiske lande.⁷¹ Den 1. august 1945 sendte de britiske myndigheder ham med en transport fra Hamborg til den danske grænse. Om det faktisk lykkedes for de to at blive gift, og hvad der videre skete med hans tilkommende, kan man kun gisne. På listen over de 67 andre danskere, der sendes til Danmark fra Hamborg sammen med Villy, er der intet spor af den unge ukrainske kvinde.⁷²

Tre unge mænd på 18 år var i efteråret 1943 rejst til Auschwitz for at arbejde for Dahl-Jensen, men brød af forskellige årsager deres kontrakter og meldte sig omkring årsskiftet 1943/44 til Waffen-SS. Under retsopgøret efter besættelsen så dommerne grundet deres unge alder med milde øjne på deres ulovlige krigstjeneste, så de blev idømt imellem et og to års fængsel samt frakendelse af almene rettigheder i fem år. Den ene, Peter N. havde allerede været af sted et par gange som tysklandsarbejder – efter hvad han oplyste, fordi hans moder ikke havde råd til at holde ham i elektrikerlære i København.⁷³ I retten hævdede han, at han var blevet arresteret i Tyskland i december 1943 efter at have revet et billede af Hitler i stykker. I arresten havde han efter eget udsagn fået valget mellem at melde sig til Waffen-SS eller blive sendt i KZ-lejr, og valgte at indtræde i Waffen-SS, hvor han gjorde tjeneste i krigen ud. Retten fandt hans forklaring noget fantasifuld, men mente alligevel, at den unge mand havde været udsat for en vis pression, da han lod sig hverve; han blev derfor idømt den mildeste straf af de tre på kun et års fængsel.⁷⁴

Den anden unge mand, Jens S. forklarede, at han var taget ni måneder af sted som tysklandsarbejder, fordi han havde hørt, at man på de første tre måneder kunne blive uddannet som elektrosvejer. Det var almindeligt, at der ved siden af de 6-måneders standardarbejdskontrakter fandtes 9-måneders, som rummede et uddannelsesforløb,⁷⁵ men i Jens' tilfælde viste det sig ikke at være tilfældet, så han så sig noget desillusioneret om efter et andet arbejde. Han fik så den idé at melde sig til Waffen-SS af en kammerat, som fortalte ham, at man efter seks ugers tjeneste kunne få orlov; Jens' tanke var, at dette ville give ham mulighed for at desertere og komme hjem til Danmark. Dette skete imidlertid ikke, og da han var færdig med rekrutuddannelsen, blev han placeret i *SS-Panzergranadier-Regiment 24 Danmark*, hvor han gjorde tjeneste på Østfronten og gjorde det tyske tilbagetog med. Han blev lettere såret og siden hen taget til fange af amerikanerne ved Elben. Retten idømte ham to års fængsel, som på det tidspunkt var blevet standarddommen for tysk krigstjeneste.⁷⁶ Jens var en af de seks civilarbejdere fra Ausch-

witz, hvis pengehjemsendelseskonti blev misbrugt af Dahl-Jensens bogholder.⁷⁷

Den tredje unge mand, Kjeld R. var blevet fængslet i Auschwitz, da han blev kommanderet til at udføre jord- og betonarbejde i Bunawerke og nægtede. Han var ansat som svejser, protesterede han.⁷⁸ I fængslet meldte han sig ligesom Peter N. til Waffen-SS, men uden intention om at gøre tjeneste. Han ville bare ud af fængslet, og han deserterede snart og fandt vej tilbage til Danmark. Der meldte han sig paradoksalt nok til det tyske terrorkorps "Sommerkorpset", og da han havde været en uges tid på korpsets skole i Jonstrup, blev det opdaget, at han var deserteret fra Waffen-SS. Han blev arresteret på ny, men efter et par dage i arresten blev han bortvist, uden at de tyske myndigheder blev inddraget i sagen. Kjeld R. blev også idømt to års fængsel.⁷⁹

Den almindelige tysklandsarbejder optræder i Statens Udvandringskontors akter kun som navn og med nødtørftige personlige oplysninger i afrejselisterne og det derpå baserede kartotek. Hvis vedkommende gjorde brug af sin ret til pengehjemsendelse eller køb af standardlevnedsmiddelpakker, oprettedes også en personsag – en såkaldt 40S-sag – men kun i tilfælde af særlige omstændigheder er der dokumenter i sagsomslagene af betydning. Disse sager tegner et billede af de danske Auschwitz-arbejdere, som ikke adskiller sig fra tysklandsarbejderne i øvrigt.

Mange andre steder i Tyskland gav arbejdsforholdene og leveomstændighederne – forplejning, indkvartering osv. – anledning til klager eller ligefrem faglige aktioner.⁸⁰ Fra Dahl-Jensens arbejdere i Auschwitz er der ikke overleveret spor af utilfredshed. I betragtning af, at Auschwitz med tre kæmpestore koncentrationslejre, med gaskammer- og krematorieanlæg, der kunne myrde og forbrænde op til 7.000 mennesker i døgnnet, og med en massiv tilstedeværelse af SS-personale, der var parat til ekstrem voldsanvendelse når som helst og uden hensyn til eventuelle vidner, kan det godt undre, at der ikke har aflejret sig mindste spor af ubehag i personsagerne. Auschwitz havde naturligvis ikke den symbolstatus i 1943-45, som stedet senere har fået, men man skulle ikke befinde sig der ret længe for at forstå, at det var alt andet end et almindeligt sted, og at Bunawerke var meget langt fra at være en normal arbejdsplads.

Forholdet til KZ-fangerne

Man stiller sig naturligvis spørgsmålet, hvordan danskerne har oplevet

det at være civilarbejder på en selv for Nazityskland så yderst usædvanlig, man kan rolig sige ekstrem arbejdsplads som Bunawerke, hvor regimets forbryderiske karakter var synlig hver eneste dag? Ingen af dem har os bekendt nogensinde skrevet eller fortalt om deres oplevelser, men der findes andre vidnesbyrd, som gør det muligt at tegne omridset af det arbejdsmiljø og den hverdag, danskerne var en del af i Monowitz. Mens mindst 10.000 af de 20.000 KZ-fanger, som var slavearbejdere i Bunawerke, omkom,⁸¹ var der også fanger, som havde held til at overleve og bagefter skildrede forholdene. Fire af disse – Tibor Wohl, Herman Sachnowitz, Julius Paltiel og Primo Levi – skal i det følgende hjælpe os med at tegne en skitse af den virkelighed, der også var de danske civilarbejders i Auschwitz-Monowitz.

Før KZ-lejren Monowitz blev bygget i efteråret 1942, måtte de fanger, som SS udlejede til IG Farben og de entreprenørfirmaer, der arbejdede for koncernen, stå op kl. 3 om morgenen for at marchere de 6-7 km til og fra Bunawerke før arbejdsdagen, der om sommeren var 11 timer og om vinteren ni timer, hvilket bidrog stærkt til fangernes udmattelse og afstedkom talrige dødsfald.⁸² Med KZ Monowitz var det derfor IG Farbens intention at presse mere arbejde ud af fangerne, der for det store flertals vedkommende allerede var i fysisk dårlig stand, før det hårde arbejde, udmattelsen, sulten, sygdommene og den allestedsnærværende vold tog fat. Omkring 1670 fanger døde i Monowitz-lejren⁸³ eller på selve Bunawerke-byggepladsen, mens det helt store flertal af de over 10.000, som omkom, var fanger, der var så svage, at de ikke stod til at blive arbejdsduelige inden for en "rimelig" periode; de blev udvalgt ved selektioner primært i lejrens sygebarakker og ført til Birkenau, hvor de straks eller efter et kort ophold i sygebarakkerne dér blev sendt i gaskamrene. Levetiden for en KZ-fange i Monowitz var normalt blot 3-4 måneder.⁸⁴ Om fangernes arbejdsforhold på Bunawerke-byggepladsen fortæller fange nummer 71255 Tibor Wohl:

"Vi arbejdede med skovle. Vi bar cement og jernstænger. Vi skubbede tipvogne og trillebørene. Vi rystede i regnen, frosten og vinden. Maven var oppustet, lemmerne afpillede, ansigtet opsvulmet om morgenen og indfaldent om aftenen. Nogen fra vores transport ... fik grå hud, andre gul; når vi ikke havde set hinanden et par dage, kunne vi dårligt kende hinanden."⁸⁵

Sådan så de fanger ud, der fungerede som arbejdsmænd for Bunawerkes håndværkere. Arbejdsdelingen var klar: De danske håndværkere var som

en del af de tyske og udenlandske civilarbejdere specialister, mens den lasede hær af KZ-fanger stod for det tunge ufaglærte arbejde – under opsyn af SS-vagter og overfanger (Kapoer), der ofte forsøgte at overgå hinanden i voldsudøvelse i håb om at sikre sig SS' goodwill og selv slippe levende igennem lejren. Til denne hverdag hørte vilkårlige kontroller, hvor SS-mænd forsøgte at finde et eller andet regelbrud at hænge en fange op på, så de kunne straffe ham. Eksempelvis udspiller følgende scene sig, da der findes et cigaretskod på en fange:

“[SS-manden] slog ham i ansigtet, så blodet sprang fra næsen. Så trak han en lommebog op af lommen: “Nummer, Block, Kommando.” Fangen svarede og tørrede blodet væk med håndryggen. SS-manden slog ham igen i ansigtet: “Vil du stå ret, når jeg taler til dig?”

“Javel, hr. Blockführer”

“Skrub af!” Fangen trådte et skridt frem. SS-manden gav ham endnu et spark. Så undersøgte han tre mænd uden at finde noget. Men omsider fandt han et stykke brød hos en. “Hvor kommer brødet fra?”

“Det fik jeg til overs i går aftes, hr. Blockführer.”

Straks knalder SS-manden to ørefigener i ansigtet på fangen.

“Det er da ikke lejrbrød, din skidesæk! Det er civilbrød! Hvor har du det fra? Vil du tale?”

“Fundet”, svarede fangen.

“Jaså, fundet, det kan du fortælle hvem du vil, men ikke mig, din sjuft!” SS-manden begyndte at sparke og slå fangen.

Rapportføreren kom til og kiggede på. Han irettesatte SS-manden: “Menneske, spild dog ikke så meget tid, de andre er færdige allerede. Skriv ham op. Han skal nok synge, når han får femogtyve stokkeslag i røven.””⁸⁶

Sådanne episoder foregik dagligt på Bunawerkes arbejdspladser. Som en erfaren medfange fortalte Tibor Wohl:

“Det kan ske hver eneste dag, når du går på ... Buna-området, at en SS-mand standser dig og kropsvisiterer dig. Når SS keder sig, kropsvisiterer de simpelthen en hel kommando. Ofte er det også sådan, at der rapporteres for få regelbrud. Så visiterer de igen ... Man gør det for at opretholde disciplinen i lejren og af sadisme.”

“Hvad sker der med den, der har civilbrød skjult på sig?” spurgte jeg ham.

“Det er simpelt, han bliver forhørt af den politiske afdeling [lejrens Gestapo]. Hvis det, han siger, ikke falder ud til deres tilfredshed, eller hvis de tror, at han har forbindelse med en civilist, bliver han slået så længe, til han ’synger’. Og så dikterer man først hans straf. Et par uger senere får han sine femogtyve slag, og hvis han er uheldig, kommer han i ståcelle. Der kan han så blive et par uger. Du kan forestille dig, hvordan et menneske ser ud, når det igen kommer ud efter alle de strabadser, han allerede har lidt før i lejren. Der er mange, der ikke forlader ståcellen i live. Og den, der kommer ud, havner ofte i “straffekompaniet” i Birkenau. Det betyder med to tredjedele sikkerhed den visse død. Og alt sammen på grund af et stykke brød eller en anden småting.”⁸⁷

Dagligt var der afkræftede fanger, som brød sammen på arbejdspladsen. Man behøvede ikke at have været ret længe i Monowitz, før det stade af udmattelse var nået:

“Efter seks uger i Buna skete det så: Roubitschek, en sportsmand og særdeles god svømmer, faldt simpelthen om og trak ikke vejret mere. Han var en høj, blond dreng, han blev atten år. Da han faldt, bøjede jeg mig over ham og ruskede ham, men han gav ingen livstegn fra sig mere. Kapoen kom og skubbede mig væk, sparkede ham i siden, og da det ikke nyttede, sagde han: “Det dovne svin spiller komedie. Hent vand!”

Man hældte to eller tre spandfulde iskoldt vand ud over den dodes hoved og tøj. Men det nyttede ikke noget, han vågnede ikke mere. Til sidst lod man ham ligge i pladderet der, hvor han var styrtet om. Først i middagspausen måtte vi lægge ham op på den lastbil, man havde bragt vores suppe på.

Om eftermiddagen gentog det samme sig: spark og iskoldt vand til de livløse. Hvis de stadigvæk åndede, bar vi dem om aftenen tilbage til lejren på vore skuldre, og efter appellen måtte vi så bære dem over til sygebarakken.”⁸⁸

Hvordan de civile, som arbejdede op og ned af fangerne og i et vist omfang var nødt til at kommunikere med disse og give dem ordrer, oplevede dem, gør Tibor Wohl sig også overvejelser om:

“På Buna-området gjorde de enorme dimensioner af Buna-Werke, som var under opbygning, indtryk på mig. Det var et mesterstykke i

gigantisme med fabrikker, der var ordnet strengt geometrisk. IG Farben-ingeniørerne var helt sikkert dygtige fagfolk, de måtte da lægge mærke til, at der blev slået mange fanger ihjel på byggepladserne hver dag: Hvordan var det muligt, at de intet gjorde imod myrderierne?”⁸⁹

Det samme spørgsmål stiller sig naturligt til civilarbejderne, selvom disse jo ikke indtog ledende poster, men højest fungerede som mellemledere og arbejdsformænd i den arbejdsdelte proces. Tog de SS'ernes og den nazistiske propagandas syn på fangerne som "farlige forbrydere" og "livsuværdige undermennesker" til sig? Eller tvang de sig selv til at se den anden vej, når fangerne blev mishandlet og døde på arbejdspladsen, følte sig måske kujoneret og skræmt til tavshed af den hæmningsløse vold, der foregik rundt om dem på daglig basis? Ikke kun fangen blev straffet, hvis han blev fundet med 'civilbrød' på sig, det kunne også ske for den civilarbejder, der havde ladet sit gode hjerte løbe af med sig.

Som på mange store arbejdspladser blev der lavet en del sortbørsforretninger: byggematerialer fra Bunawerke mod luksusvarer fra "jødetransporterne" i Birkenau osv. Fanger blev mere eller mindre ufrivilligt involveret og kunne også pludselig blive straffet bare for at vide for meget. Også civilarbejdere kunne komme i vanskeligheder. Således blev en civil mester, der havde vakt SS' mishag i forbindelse med nogle sortbørsforretninger, indsat som fange i lejren og forfulgt af Kapoerne på SS' ordre. Tibor Wohl så, hvordan han blev sat til at læsse sin trillebør særligt tungt og køre ekstra hurtigt, indtil han brød sammen:

"Nogle skridt fra mig gled trillebøren ud af hånden på ham og væltede. Manden blev stående krumbøjet. Han hev efter vejret og stønnede: "Jeg kan ikke mere..."

"Hvad, du kan ikke mere, dit møgsvin, dit lortekreatur?" SS-manden gik løs på ham med sine sømbeslåede støvler, mens begge Kapoer tæskede løs på ham med stokke. Den ene stok var allerede helt splintret.

Kapoen smed den væk, fik så øje på en lægte, hævdede den op og slog løs på den forpustede mand: "Vil du så tage fat, din hund! Kan du så komme i løb!"

Den mishandlede brød sammen. Straks var SS-manden over ham med sine støvler. "Op at stå, dit svin! Op! Afsted, fat i trillebøren, op!" Og han sparkede manden i siden, i maven, i ryggen, i ansigtet.

Den mishandlede skreg som et såret dyr; så samlede han sine kræfter, kom op og tumlede hen til trillebøren. "Skrig du bare op, din køter," knurrede SS-manden, "snart skal du få lært at holde kæft. Du skal krepere, din kanalje! Afsted, væk med ham, om bag barakken! Her laver han for meget teater."

Den jagede løb hostende, tungt og snublende. De to Kapoer slog ubarmhjertigt løs på ham, og SS-manden løb bag ham og skreg, bandede, sparkede og slog. Gruppen forsvandt, og jeg så den ikke mere."⁹⁰

Da Primo Levi, deporteret fra Italien, hvor han havde kæmpet i modstandsbevægelsen, i februar 1944 kommer til Monowitz og sættes i arbejde i Bunawerke, er der 53 danske håndværkere på arbejdspladsen.⁹¹ Om forholdet til civilarbejderne generelt fortæller han, at disse for det meste holdt afstand til KZ-fangerne:

"Vi er nemlig næsten urørlige for civilarbejderne. De tror, mere eller mindre eksplicit, med alle de nuancer der ligger mellem foragt og medlidenhed, at vi, siden vi er blevet dømt til dette kummerlige liv, må være befængt med en eller anden mystisk og alvorlig synd. De hører os tale på mange forskellige sprog, som de ikke forstår, og som lyder som groteske dyreløde i deres øren. De ser os reducerede til ynkeligt slaveri, uden hår på hovedet, uden værdighed og uden navne. De ser os blive slået hver dag, værre og værre, men de ser aldrig skyggen af hverken oprør, fred eller tro i vores øjne. De kender os som tyve og upålidelige, fulde af mudder, pjaltede og altid sultne; de forveksler virkning med årsag og tror vi har fortjent vores fornedrelse. Hvem kunne se forskel på vores ansigter? For dem er vi 'Kazett', in-tetkøn, ental."⁹²

Så overbevisende Levi også formulerer sig, må hans generaliseringer tages med et vist forbehold. Faktisk var venskaber mellem civilarbejdere og KZ-fanger ikke enestående, selvom al kontakt principielt var forbudt. Primo Levi selv attesterer mødet med civilarbejderen Lorenzo fra hjemegnen Piemonte i det nordlige Italien for at have reddet han fra døden, da han var ved at miste forstanden og troen på, at han stadig var et menneske:

"I konkrete ord lyder det ikke af noget særligt. En italiensk civilarbejder gav mig et stykke brød og resten af sin supperation hver dag i

seks måneder. Han gav mig en jakke, fuld af lapper. Han skrev et postkort til Italien for mig og kom tilbage med svaret. Han bad mig aldrig om noget til gengæld; han var venlig og troskyldig og mente ikke, man skulle gøre godt for belønningens skyld.”⁹³

Et tilsvarende eksempel giver Julius Paltiel i sine erindringer fra Monowitz. Den 20-årige norske jøde ankom til Auschwitz i marts 1943 og var i sommeren 1944 afmagret til en kropsvægt på kun 39 kg., da han var så heldig at blive placeret i en arbejdskommando på det elektriske lager, der havde den fordel, at arbejdet foregik indendørs og ikke var særligt fysisk krævende. Desuden fik en tysk ingeniør medlidenhed med nordmanden og gav ham – med fare for sig selv – hver dag sit *Zivilbrot*. Ingeniøren blev dog overflyttet til en anden afdeling, og derefter lærte Julius en ung dansk håndværker at kende, som også arbejdede på det elektriske lager. Det er det eneste kendte eksempel på en dansk civilarbejder i litteraturen om Auschwitz og fortjener at blive gengivet her. Der er ikke kildegrundlag for at gisne om den ukendte danske civilarbejders identitet. Julius Paltiel fortæller:

“En ung dansk sivilarbeider holder en periode til på det elektriske lageret. Vi snakker litt sammen. Han gleder seg, snart skal han til Danmark. Jeg ber ham sende et postkort hjem til Trondheim, til vårt familiefirmas trofaste medarbeider gjennom over tyve år, Karl Lagerquist. – Fortell ham at jeg er i live, og at jeg vil ha en matpakke fra ham, sier jeg til dansken. Han lover å sende et kort. Jeg oppgir både navn og fangnummer.”⁹⁴

Ugerne går og Julius glemmer efterhånden, hvad danskeren har lovet, men ved en morgenappel i efteråret 1944 får han besked på at blive stående, efter de andre kommandoer er sendt på arbejde:

“Jeg blir kalt inn til kontoret for *Politische Abteilung*, politisk avdeling [...]. Rundt hele leiren står det dobbelt høyspente piggtrådgjerdet. Uten noen forklaring bliver jeg kommandert til å stå mellom de to piggtrådrekkene. Jeg står i stram giv akt, time etter time [...]. Sent på dagen bliver jeg hentet, og ført inn på vaktstuen. To SS-menn står ranke foran meg, elegante i rene uniformer og pussede støvler. Ridepisen henger nonchalant i hånden på begge to. Selvsikkerheten oser av dem. Jeg står i giv akt, i stripet fangedrakt og med luen i hånden. Jeg føler meg elendig og svært liten.

“Hvordan har du, usle jøde, fått kontakt til Norge?”

Jeg stikkerer uforstående på dem, aner ikke hvad de snakker om. En av dem hever pisken og slår meg over nakke.

“Nå? Svar jøde!”

Jeg ryster på hodet, kan ikke forstå hvad de mener. Så begynner de å slå, begge to. Systematisk treffer slagene over rygg og armer. Plutselig husker jeg den danske sivilarbeideren. Men jeg nekter, fortsatt. Jeg tør ikke gå tilbake på det jeg har sagt. Jeg bliver hengt opp i et trapes. Den ene SS-mannen tenner en sigarett, mens skjellsord og piskeslag hagler over meg.

“Skitne jøde, du er en drittsekk. Hvordan i helvete har du fått gitt ditt fangenummer videre?”

Mannen med sigaretten nærmer seg. Han setter gloen mot håndleddene mine. Jeg skriker til, taket glipper, jeg faller mot steingulvet. Ør og forslått mumler jeg noe om en dansk sivilarbeider, som jeg har snakket med for lang tid siden. Jeg er i ferd med å svime av. De to sparker til meg.

“Kom deg opp, fordømte svin!”

Med sterke smerter etter slagene over ryggen, karrer jeg meg opp.

“Kom hit, dit rasshøl!”

Jeg går langsomt mot bordet, er red for flere slag.

“Se på denne pakken, fange!”

Foran meg ligger en pakke i brunt papir. Den kommer fra Trondheim. Jeg kjenner igjen den sirlige håndskriften til Karl Lagerquist. Navnet mitt. Adressen. Fangenummeret. Pakken er revet opp. Jeg kan se et par ullsokker, en tannbørste og litt tandkrem. Pakken har sikkert vært full, tenker jeg. Jeg svaier, av utmattelse.

“Ta pakken, og forsvinn! Skjer dette en gang til, er du en død mann.”

Så raskt jeg kan, kommer jeg meg ut av kontoret. Jeg må nesten kripe det siste stykket til brakken. Det smerter i de åpne sårene. Jeg biter tennene sammen, gråten ligger på lur. Men jeg vil ikke la torturistene få gleden av å se avmakten jeg føler.””⁹⁵

Danskeren holdt altså sit løfte, men hjelpen hadde en frygtelig pris, og kun de effekter, SS-mændene ikke gad stjele, nåede frem til fangen. Havde en fange ingen kontakt med civilarbejdere eller anden mulighed for at “organisere” ekstra mad, var sulten allestedsnærværende – på trods af, at IG Farben fra oktober 1942 uddelte en ekstra ration suppe hver dag – den såkaldte “Buna-suppe” – til fangerne på byggepladsen for at

hæve den lave produktivitet.⁹⁶ Men også den ekstra suppe var næsten uden næringsindhold, så det hårde fysiske arbejde på Bunawerke tærede hurtigt fangernes kræfter væk og reducerede dem med usvigelig sikkerhed til "muselmænd".⁹⁷ Disses apatiske holdning og vilje til at spise næsten hvad som helst for at lindre sulten, vakte ofte Kapoernes raseri:

"[Der] blæste [...] en ubarmhjertig vind over det flade område, så vandpytterne på den lerede jord blev overtrukket med et fint net af is. Jeg så, hvordan en SS-mand sparkede en fange, der lå på jorden, til sidst med sin sømbeslåede støvle lige midt i ansigtet. Og jeg skovlede og skovlede. Kapoen slog mig med en stok over ryggen: Det var næsten behageligt, for de steder, der blev ramt, blev dejligt varme. Men det forekom mig også, at slagene gjorde sulten værre, en vanvittig, nagende sult. Så lød en skinger fløjte: middagsmad.

To fanger snublede med en af madkedlerne, så den væltede foran skuret. Låget holdt ikke, så roesuppen løb ud i pladderet. Mange fanger tog deres skeer og spiste blandingen af slam og suppe direkte fra jorden. Jeg syntes ikke engang, det var mærkeligt. Ganske vist skreg Kapoerne og arbejdsformanden, at de var nogen svin, og slog dem med stokke over hovederne; men de spiste løs, indtil der ikke var noget suppe tilbage på jorden. Denne dag fik vi kun halvt så meget suppe som ellers."⁹⁸

I en situation som den, Tibor Wohl skildrer her, kunne et stykke 'civilbrød' virkelig betyde alverden, og han overlevede som Primo Levi ikke mindst, fordi en civilarbejder tog sig af ham:

"Denne dag kunne jeg [...] mødes med den tjekkiske civilarbejder fra Mähren, som skrev breve for mig til mine bekendte og bragte mig deres svar. Jeg fik også altid noget af spise af ham. Han forventede ingen belønning fra mine venner ude i friheden [...]. Jeg var ikke den eneste fange, der havde forbindelse med civilarbejdere og blev hjulpet af dem. Min hjælper hed Josef. [...] Det var meget farligt for ham at have kontakt med en fange. Jeg tror, at det ikke mindst er Josef, jeg har at takke for mit liv, ikke kun på grund af hans materielle støtte, men hovedsageligt fordi han indgav mig mod og hele tiden mindede mig om, at der fandtes en retfærdig verden udenfor vores, og at det kunne betale sig at bevare livet, til man igen kom derud."⁹⁹

Konklusion

Ikke kun beslutningstagere som IG Farben-direktørerne Carl Krauch, Fritz ter Meer og Otto Ambros, også en underentreprenør som Albert Ripakewitz og dennes danske partner Jens Helmuth Dahl Jensen, der skaffede fagfolk til montageopgaverne på Bunawerke, var med til at drive det folkemorderiske projekt videre på bekostning af tusindvis af sagesløse fanger. Det samme var de danske arbejdere, der tog til Auschwitz og valgte at blive der. De arbejdede, boede og gik ture i et nærmiljø, hvor røgen fra Birkenaus krematorier få kilometer borte kunne ses fra Monowitz og lugtes overalt på egnen, og hvor flere tusinde mandlige og kvindelige SS'ere prægede hverdagen, fritids- og forlystelseslivet med deres robuste fortællinger og voldskultur.

Om de danske civile arbejders reaktioner på mødet med Bunawerkes realiteter kan der kun gisnes. De har givetvis været forskellige fra person til person, men den ofte ekstreme vold, som SS-mændene dagligt udsatte KZ-fangerne for på byggepladen og under marcherne til og fra KZ-lejren var det ikke til at undgå at se på den arbejdsplads, hvor danskerne var endt, fangernes trøstesløse tilstand og de hyppige sammenbrud heller ikke. Skønt kontakt med fangerne var forbudt, har danskerne igen og igen været ude for, at KZ-fanger i grupper eller enkeltvis blev kommanderet til at hjælpe dem, grave, løfte og bære tunge byrder, hente ting. Hvordan havde de danske håndværkere det med, at en stor del af de arbejdsmænd, der skulle gå dem til hånd, var mishandlede mennesker, der blev nægtet det mest elementære og var ved at gå til i elendighed?

Karakteristisk nok er det eksempler på medmenneskelig hjælp, der har fæstnet sig i fangernes erindringer. Men hvor sjældne var sådanne eksempler på medfølelse og solidaritet, hvor almindelig den fjerne og afstandtagende holdning, som ifølge Primo Levi var normen for civilarbejdernes attitude overfor fangerne? Var den unge danske håndværker, som Julius Paltiel mødte på det elektriske lager og som nordmand kunne tale med, typisk, eller var der danskere, der frydede sig over at se jøder og andre "undermennesker" blive mishandlet og arbejdet ihjel, mens de selv levede et godt liv med nok at spise, fritidsfornøjelser og muligheden for at sende anseelige pengebeløb hjem til Danmark? Generelt var kun et mindretal på 2-5 % af de danske tysklandsarbejdere nazister eller udpræget tyskvenlige, men antisemitismen i Danmark var ikke begrænset til den nazistiske subkultur.¹⁰⁰ Så en og anden dansk arbejder, der havnede i Auschwitz, har måske godtet sig over at se, hvor elendigt det gik de primært jødiske KZ-fanger. Andre har måske – som

Julius Paltiels anonyme veldæder – fået ondt af dem og forsøgt at vise dem menneskelighed og mildne deres lidelser.

De, der udrejste med Auschwitz som mål for første gang, har næppe vidst ret meget – om noget – om, hvad det var for ekstreme oplevelser, der ventede dem. Af de 104 danske Auschwitzarbejdere, som har kunnet undersøges, valgte kun 13 – trods Dahl-Jensens gode ry som entreprenørfirma – at vende tilbage til Bunawerke på en ny kontrakt, da den første var udløbet. Det kan skyldes, at de fandt arbejde i Danmark, hvilket for næsten alle tysklandsarbejdere var første prioritet og i 1943-44 ikke længere særligt svært. Men det kan også betyde, at de havde fået nok – af stedet, af arbejdsforholdene og de forbrydelser, de havde fået indblik i.

Om de danske auschwitzarbejdere gjorde sig klart, at de var med til at få et gigantisk forbrydelsesmaskineri til at køre, kan ikke afgøres på det foreliggende kildegrundlag, og materialet giver heller ikke mulighed for at afgøre, hvilken betydning de ugeringer og forbrydelser, de så hhv. ikke kunne undgå at høre om, havde for deres arbejdsglæde, deres beslutning om at blive i Auschwitz kontrakttiden ud og for nogens vedkommende endda tegne ny kontrakt og vende tilbage til selve det nazistiske folkemords centrum, for enkeltes vedkommende endda så sent som i januar 1945, hvor det stod klart, at fronten var faretruende nær. Disse spørgsmål vil muligvis aldrig kunne besvares. Men de kaster unægtelig – selvom de kun vedrører måske 150 af de knapt 100.000 danskere, som under besættelsen tog frivilligt arbejde i Nazityskland – en ganske så mørk skygge over de danske tysklandsarbejdere ligesåvel som over de danske entreprenører, der hjalp Tyskland med at få fat på dem, da den tyske rustningsøkonomi og dermed visionen om den nazistiske “endelige sejr” fra 1942 og frem truede med at bryde sammen på grund af mangel på arbejdskraft.

Noter

1. Jf. Daniel Blatman: Die Todesmärsche 1944/45. Das letzte Kapitel des nationalsozialistischen Massenmords (Reinbek bei Hamburg 2011) s.122ff; Andrzej Strzelicki: Die Liquidation des KL Auschwitz (Wacław Długoborski & Franciszek Piper, red.: Auschwitz 1940-1945. Studien zur Geschichte des Konzentrations- und Vernichtungslagers Auschwitz Vol.5 (Oświęcim 1999) s.7-69)

2. Strzelicki s.51ff.

3. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 51985.

4. Se bl.a. Therkel Stræde: "Deutschlandarbeiter". Dänen in der deutschen Kriegswirtschaft, 1940-1945 (i Ulrich Herbert, ed.: Europa und der "Reichseinsatz". Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene og KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945 (Essen 1991) s.140-171; sm.: Danske entreprenører i Nazi-Tyskland under den 2. verdenskrig (i Arbeiterhistorie 2001 s.1-22).
5. Primo Levi: Hvis dette er et menneske (Kbh. 2003); Herman Sachnowitz: Det angår også dig (Kbh. 1977); Vera Komissar: På tross av alt, Julius Paltiel – norsk jøde i Auschwitz (Oslo 1995); Tibor Wohl: Arbeit macht tot. Eine Jugend in Auschwitz (Frankfurt am Main 1990).
6. Om IG Farbens firmahistorie, se især Peter Hayes: Industry and Ideology (Cambridge 1987) og Bernd Wagner: IG Auschwitz (München 2000). Stefan Hörner: "Die in Auschwitz sterben mussten, haben andere auf dem Gewissen" (Ph.D.-afhandling, Freie Universität Berlin 2010) fokuserer på krigsforbryderprocessen imod IG Farbens ledelse i 1947 ligesom Joseph Borkin: The Crime and Punishment of I.G. Farben (New York 1978). Om Bunawerke og dettes barakbyer I Monowitz, se Piotr Setkiewicz: The Histories of Auschwitz IG Farben Werk Camps 1941-1945 (Oświęcim 2008).
7. Hayes s.67, 79.
8. Carl Duisberg: Meine Lebenserinnerungen (Leipzig 1933)
9. Hayes, s.39; se også Gary Herrigel: Industrial constructions. The sources of German industrial power (Cambridge 1996) s.72ff og August Meyer: Das Syndikat. Reichswerke "Hermann Göring" (Braunschweig 1986) s.23ff.
10. Hayes s.348.
11. Sibylle Steinbacher: Auschwitz. Geschichte und Nachgeschichte (München 2004) s.9ff; jf. Deborah Dwork & Robert Jan van Pelt: Auschwitz. 1270 to the present (New York 1996) .
12. Wagner s.37; Hörner s.206ff.
13. Jf. Borkin s.154.
14. Wagner s.41; Hörner s.207.
15. Wagner s.41.
16. Wagner s.43.
17. Wagner s.44.
18. Borkin s.143ff.
19. Hörner s. 214; Wagner s. 59; Rudolf Höss: Kommandant i Auschwitz. Selvbioграфiske optegnelser (Kbh. 2004) s. 106ff.
20. Piper s.128.
21. IG Farbenindustrie Aktiengesellschaft Werk Auschwitz, Wochenbericht nr. 30, 1943.
22. IG Farbenindustrie Aktiengesellschaft Werk Auschwitz, Wochenbericht nr. 30-44, 1943 og 1-13, 1944.
23. Stræde: "Deutschlandarbeiter" s.148.
24. Fra Olaf Erichsen & Marius Hansen: Civilan Workers Report (SDU-feltarbejdsrapport, Oświęcim maj 2014).
25. Jf. August Meyer: Das Syndikat. Reichswerke "Hermann Göring" (Steinweg, Braunschweig 1986) s.93ff.
26. Københavns Byret. Sag 29. 24. afdeling 1949. Kbh Krisepoliti rapport.
27. Firmaet oplyser, at man ikke råder over materiale fra perioden 1940-45, og at man ikke er bekendt med at have haft noget kontor i Sudeterlandet eller Øvreschlesien i perioden, jf. Elektro Ripakewitz, Hamburg (S. Meyer): e-mail til Therkel Stræde 4/12-2014.
28. Jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter" s.146f.
29. Københavns Byret. Sag 29. 24. afdeling 1949. Undersøgelseskammer nr. 762 – 1923/44. Bevisfortegnelse 19. Skrivelse af 20/5 1943 fra Det Danske Generalkonsulat, Hamburg, til Statens Udvandringskontor.

30. Jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter" s.153f.
31. Jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter".
32. Bovrup-katoteket: København, Bogforlaget af "1946" (u.st., u.å.) s.70.
33. Københavns Byret. Sag 29. 24. afdeling 1949. Undersøgelseskammer nr. 762 – 1923/44. Bevisfortegnelse 25: Revisionsberetning af 31/5 1946.
34. Københavns Byret. Sag 29. 24. afdeling, 1949. Undersøgelseskammer nr. 762 – 1923/44. Rigsadvokatens anklageskrift.
35. Dom. Københavns Byret: Retsopgøret: Straffeakter (-) 728: 24 1949 16 – 1949 30.
36. Setkiewicz s.64ff.
37. Sietkewicz s.104f.
38. Jf. Luigi Cajani: Die italienischen Militär-Internierten im nationalsozialistischen Deutschland (i Herbert s.295-315).
39. IG Farbenindustrie Aktiengesellschaft Werk Auschwitz, Wochenbericht nr. 30-44, 1943 og 1-13, 1944.
40. Jf. Götz Aly & Christian Gerlach: Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden (Stuttgart 2002) s.149ff.
41. Jf. Piper s.125ff.
42. Jf. Bjarne Bruland: Øyenvitner. Rapport etter norske jøders hjemkomst fra konsentrasjonsleirene (Lysaker 2012) s. 15ff.
43. Herman Sacnowitz: Det angår også dig. (Kbh. 1977) s.162f.
44. IG Farben Bunawerke. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Monowitz_concentration_camp#/media/File:Buna_Werke.png. Citeret den 10. juli 2015.
45. Jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter" s.149f; et eksempel på, hvor galt det kunne gå, når danske arbejder egenmægtigt forlod deres tyske arbejdsplads og rejste hjem, se Stræde: Danske entreprenører s.1f; jf. også Stræde: Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne (i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie 1994 s.159-188) s.171ff.
46. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 1018.
47. Københavns Byret. Sag 29. 24. afdeling 1949. Undersøgelseskammer nr. 762 – 1923/44. Bevisfortegnelse 19. Skrivelse af 20/5 1943 fra Det Danske Generalkonsulat, Hamborg, til Statens Udvandringskontor.
48. Stræde: Danske entreprenører s.16.
49. Stræde: Danske entreprenører s.15f.
50. Jf. Ulrich Herbert: Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches (Bonn 1985) s.40ff.
51. Jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter" s.148f.
52. Setkiewicz s.81ff.
53. Jf. Stræde: Dänische Fremdarbeiter in Deutschland während des Zweiten Weltkrieges (i Zeitgeschichte Vol.13, Wien 1986 s.397-416) s.404ff, 416.
54. Handelsministeriets bekendtgørelse nr. 226 af 30. april 1943, jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter" s.146.
55. Et eksempel på organiseret sortbørs blandt danske tysklandsarbejdere, se Stræde: På "Førerens" yndlingsfabrik. Danske tysklandsarbejdere på Volkswagenwerk 1940-45 (i Henrik Detlefsen & Henrik Lundbak, eds.: Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen (Kbh. 1998) s.231-259) s.244ff.
56. Jf. Timothy Mason: Sozialpolitik im Dritten Reich. Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft (Opladen 1977).
57. Jf. Dansk Arbejdsgiverforening, ed.: Lønstatistik 1907-2007 (Kbh. 2007) p.18.
58. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 37396.
59. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 60986.

60. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 62082.
61. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 66824.
62. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 65494.
63. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 66476.
64. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 59913.
65. Stræde: Danske entreprenører s.16ff.
66. VOMAG. URL: <http://www.vomag.com/vomag/vomag-geschichte.html>, Citeret den 15. juli 2015.
67. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 8930.
68. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 70960.
69. Jf. Karl-Heinz Roth: Die IG Farbenindustrie AG im Zweiten Weltkrieg (Frankfurt am Main 2009) s.17.
70. Jf. Herbert: Fremdarbejder s.154ff.
71. Jf. Wolfgang Jacobmeyer: Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer (Göttingen 1985).
72. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 45713.
73. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 56332.
74. Rigsadvokaten P-sager 18.025 i kasse 84 (17.878-18.050) Domsbog for P.S.N.
75. Jf. Stræde: På "Førerens" yndlingsfabrik s.240.
76. Rigsadvokaten P-sager 14.660 i kasse 69 (14.617-14.801) J.S.
77. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 66479.
78. Ankenævnet i henhold til forræderiloven: A-sager (1945-1948) 7: 919 – 1090. A: 1064.
79. Statens Udvandringskontor: Journalsager for Tysklandsarbejdere (Personsager 40 S) (1940-1945) – 66825.
80. Jf. Stræde: "Deutschlandarbejder" s.160f.
81. Setkiewicz s.159.
82. Setkiewicz s.175.
83. Setkietwitz s.154.
84. Wagner s.281; se også Florian Schmaltz: The Buna/Monowitz Concentration Camp (Frankfurt am Main 2010) s.28ff.
85. Tibor Wohl: Arbeit macht tot. Eine Jugend in Auschwitz (Frankfurt am Main 1990) s.36f.
86. Wohl s.89.
87. Wohl s.90f.
88. Wohl s.118f.
89. Wohl s.97.
90. Wohl s.125
91. IG Farbenindustrie Aktiengesellschaft Werk Auschwitz, Wochenbericht nr. 5, 1944.
92. Levi s.142.
93. Levi s.142.
94. Komissar s.83.

95. Komissar s.88f.

96. Jf. URL: <http://www.wollheim-memorial.de/de/ernaehrung>. Citeret den 8. august 2015.

97. Jf. URL: <http://www.wollheim-memorial.de/en/muselmaenner>. Citeret den 8. august 2015.

98. Wohl s.129.

99. Wohl s.135.

100. Jf. Stræde: "Deutschlandarbeiter" s.162f; Sofie Lene Bak: Dansk antisemitisme 1930-1945 (Kbh. 2004).

Abstract

Olaf Erichsen, Marius Hansen og Therkel Stræde: *In the Smoke from the Crematories*. Arbejderhistorie nr. 2 2015, pp. 5-41.

The article deals with the approximately 150 Danish civilian workers who found work at the IG Farben Bunawerke plant in Auschwitz from 1943 until the hasty evacuation in January 1945. Following a short overview of the history of IG Farben, its collaboration with the Nazi authorities and the construction of the IG Bunawerke in Auschwitz the article deals with the questions of why the German industrial power needed workers from Denmark and why Danes kept coming. What were their motives, what did they experience and how much contact did they have with concentration camp prisoners, who worked – and died – at the construction site?

Olaf Erichsen er historiestuderende,
Marius Hansen er cand. mag. i historie og
Therkel Stræde lektor i samtidshistorie
therkel@sdu.dk
(alle Syddansk Universitet i Odense).